

“Orhon
Yazıtlarının 120 Yıl Sonra
Buluşundan 21. Yüzyıl” KONUSU

“Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra
Türkçük Bilimi ve 21. Yüzyıl” konulu
III. Uluslararası Türkçük Araştırmaları Sempozyumu

III. Uluslararası Türkçük Araştırmaları Sempozyumu

26—29 Mayıs 2010

BİLDİRİLER
KİTABI

Editör
Ülkü ÇELİK ŞAVK

1. Cilt

BİLDİRİLER
KİTABI

ISBN: 978-975-491-312-5

İLETİŞİM

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
E-posta: turkiyat@hacettepe.edu.tr
Tel: +90 (312) 297 67 71

1. Cilt

T.C. BAŞBAKANLIK
TANITMA FONU

Elginkan Vakfı

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
GÜZEL SANATLAR FAKÜLTESİ
HEYKEL BÖLÜMÜ

ORHON YAZITLARI: İRAN DİLLERİ İLE İLK TEMASLAR VE BENZER BİRKAÇ ÖGE ÜZERİNE

Süer EKER

1. Giriş

Tarihin en eski dönemlerinden bu yana, yeryüzündeki bütün dil toplulukları, diğer dil topluluklarıyla az ya da çok, ama mutlaka temasta bulunmuşlardır. Dillerin birbirleriyle teması, dillerde veya dillerden birinde, farklı dilbilimsel düzeylerde daha önceden bulunmayan değişiklikler, yenilikler ortaya çıkarır. Temas sonucunda dillerin birbirlerini etkilemesi istisnai durum değil, bir normdur (Thomason 2004: 10).

Yüzyıllarca komşu veya aynı coğrafyalarda yaşayan Türk ve İran dilli topluluklar da bu evrensel gerçeğin dışında değildir.¹ Ancak, bilim dünyasında, özellikle İranologlar arasında, Türklerin, İslam öncesi dönemlerden itibaren İran modellerinden ve İran dillerinden yararlandıkları görüşü yaygındır. İran merkezci görüşün sahiplerinden Bailey, Aalto vd. araştırmacılara göre, Türkçedeki İranca kopyalar, unvanlarla sınırlı değildir, temel söz varlığına ilişkin kimi sözcükler de İran dillerinden kopyalanmıştır (bk. Aalto 1971: 29-37). Róna-Tas'a, göre Çince *Tuchüe* (Türk) sözcüğü, Soğdca *twrkwt* sözcüğünden kopyalanmıştır (1990: 10). Bu görüşlerin kuşkusuz haklılık payı vardır; ancak ilişkilerin çift ve çok yönlü olduğu, temasta bulunan dil ve kültürde ortaklıklar ortaya çıkardığı, dilbilimsel yakınlaşmalara yol açtığı dikkate alınmalıdır. Bang, Gabain ve Clauson vd. bir bölüm Türkolog da benzer biçimde, konargöçer kültürün üretemeyeceğini düşündükleri nesne ve kavramların adlarının kaynağının, bu nesne ve kavramların üretildiği yerleşik toplumlar olduğu görüşündedirler.² Kısmen Sinor'ın, özellikle Doerfer'in ve yakın dönemlerde, biraz 'fantastik' de olsa, Starostin (2003) vd. araştırmacıların temsil ettiği daha küçük bir grup ise kopya olduğu ileri sürülen birçok dilbilimsel ögenin kaynağını Türkçede, hipotetik Proto Altaycada, Nostratikte, 'küresel etimolojilerde' arama eğilimindedir.

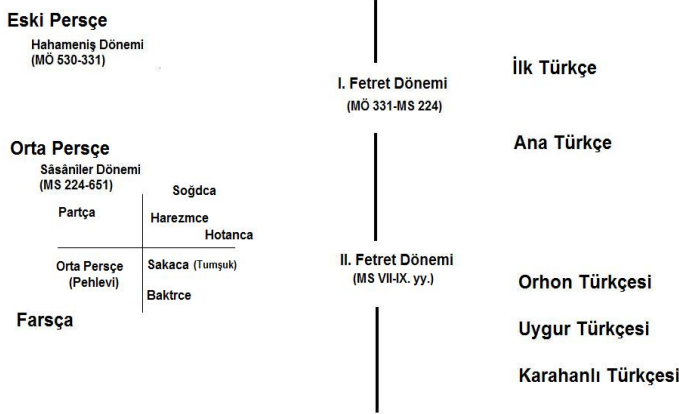
¹ Türkçe ile İran dilleri arasındaki ilişkileri doğru değerlendirebilmek için *Farsça, Persçe ve İranca (İrani diller)* kavramları arasındaki ayrımın dikkate alınması gerekiyor. Ortak bir *Proto İran* dilinden gelişen yazılı ve sözlü diller, *İran dilleri ailesini* meydana getirir. İran dilleri ailesinin yalnızca biri ve en çok konuşuru olan *Farsça (Fārsī, İng. Farsi/Persian)*, Eski Persler ve Sâsânî dönemleri resmî dillerinin organik devamıdır. Farsça İslamiyet'ten sonra yeni bir tipoloji ile ortaya çıkmış ve Müslüman Farslar tarafından konuşulan dilin adı olmuştur (krş. *Derî*). Müslüman Taciklerin dili ve Afganistan'da *lingua franca* olan Farsça değişkeler dahi zaman zaman *Tacikçe* ve *Derî* olarak adlandırılmaktadır. Hristiyan Osetlerin veya Müslüman Beluçların, Yazgulamîlerin, Yagnobîlerin, Kürtlerin vd. İranlı halkların dillerine *Farsça* denilemez. Eski Perslerin ve Sâsânîlerin diline, *Pars* sözcüğünün Arapçalaşarak yeniden ödünçlenen biçimi olan *Farsça* adını vermek, İran kaynakları da dâhil olmak üzere, sıkça yapılan teknik ve anakronik bir yanıhtır.

² Clauson *The Foreign Elements in Early Turkish* (1975: 45-48) başlıklı makalesinde, Türkçenin seslik özelliklerinden hareketle, kopyalanan sözcüklerle ilgili genel bir değerlendirme yapar. Ardından, bu kopyaların tanınması ile, seslik yasaların yanı sıra daha az kategorik kuralları sıralarken, eğer, 'erken' Türkçede; Çince, Toharca, Soğdca, diğer İran dilleri ve Sanskrit ile şekil ve anlamca uyuşan sözcükler varsa, bunların, ilgili dillerden alınan 'ödünç sözcükler'ler olduğuna, bu dönem için tersine bir durumun söz konusu edilemeyeceğine emindir. Örneğin, *şatu* 'merdiven' sözcüğünden hareketle, eski Türkler çadırlarda yaşadıklarından, bu tür sözcüklerin ancak kopya olabileceği düşüncesindedir. Aynı şekilde Türkçede *eşgüti*, *çıxañşı*, *çit* vd. *ipek* türlerini ifade eden sözcükler de, ipek Çin'den geldiği için ancak Çince kökenli olabilir.

Aynı sözcüğü, aynı dilbilimsel ögeyi Çinceye, Persçeye, Hint dillerine veya başka dillere bağlayan farklı görüşlerle de sık sık karşılaşılabilir.³ Bu görüşlerin ileri derecede uzmanlaşmış sahipleri, içinden çıkılmaz labirentler hâlindeki çalışmalarında, karşı konulamaz bilgi bombardımanı altında, okuyucularına kendi gerçekliklerini sunarlar.

Nesnel gerçekliğin araştırmasında amaç, bulguların kaynağını herhangi bir dile, kökene bağlamak değil, gerçeğin ne olduğunu ortaya koymaktır. Gerçekte, uygarlıkların, kültürlerin ve dillerin harmanlandığı binlerce yılın ardından, bu olguların ilk ve asıl sahibine ulaşmaktan ziyade, ilk yazılı kaynağına ulaşmak mümkün olabilir.

2. Belgelenen İlk Temaslar ve Orhon Yazıtları⁴

TABLO: Türk ve İran Dillerinin Tarihî Gelişim Dönemleri

Kuşkusuz, 'Türk' adının Çin hanedan tarihlerinde ilk kaydedildiği tarih⁵ MS 552'de Aşina soyundan Bumin, Moğolistan'da Juan Juan Kağanlığı'na başkaldırarak kendisini *İlig Kağan*, Soğdca *bğ βwmyn ġ'ğ'n* ilan etmişti (Golden 2006: 19; Gabain 2006: 616). Bu tarihten önce, Türk Kağanlığı'nın siyasî sınırlarının dışında, Avrupa'nın doğusuna, bugünkü Afganistan'a değin uzanan geniş bir coğrafyadaki Türk topluluklarının İran dilleri ailesine mensup tarihî dillerle teması vardı.⁶

Konu, Türk Kağanlığının egemen olduğu coğrafyalarla sınırlandığında, İran dilleri ile Türkçe arasındaki ilişkide üç ana dönemden söz edilebilir: (i) Eski Persçe ve birinci fetret dönemindeki ilişkiler (ii) Sâsânî dönemindeki ilişkiler (iii) Arap-İslam fütuhatını izleyen ikinci fetret dönemindeki ilişkiler (iv) İslamlaşan İran ve Farsçalaşan Persçeye ilişkiler.

Bizans'ın ve Çin'in ilişkilerinin bulunmadığı, hatta birbirlerinden haberdar olmadıkları bu ilk dönemde, ön Türklerin ve İranlıların birbirlerini tanıdıklarına ilişkin elimizde henüz somut bir

³ Durum diğer kültürel öğelerde de farklı değildir. Örneğin Çinli gezgin Hsüan-Tsang, daha 7. yüzyılda Batı Kağanlığı steplerinde yaşayan Türkler arasındaki bir ateş kültünden söz eder. Araştırmacılar bunu İranlıların etkisiyle açıklarken, Roerich, ileri sürüldüğünün aksine, bunu İranlılarla bir ilgisinin bulunmadığı görüşündedirler (2003: 36).

⁴ Modern Tacikistan'ın Sogdiana bölgesinde Pencikent'te (Panjikant) bulunan muhtemelen 8. yüzyıldan kalma bir duvar resminde, genç bir prensin ölümü münasebetiyle yapılan yas töreni tasvir ediliyor. Katafalkın yanında kahverengi saçları açık tenleriyle erkek; biraz ilerde, ön tarafta, siyah saçları, koyu tenleri ve belirgin biçimde kemerli burunlarıyla farklı bir etnik grup yer alıyor. Bu iki grup, muhtemelen Türkleri ve Soğdluları temsil ediyor, ancak hangisinin Türk, hangisinin Soğd olduğunu anlamak mümkün değil (Gabain 2006: 613).

⁵ Klasik Latin kaynaklarında Türklerle ilk tarihî referans, Azak denizinin kuzeyindeki ormanlarda yaşadıklarına ilişkindir. MS 1. yüzyılın ortalarından itibaren çeşitli kaynaklarda *Turcae*, *Tyrcae* 'Türkler' adları yer almaya başlamıştır. Diğer bir referans da Hun konfederasyonu mensuplarının Türkçe(ye benzeyen) adlarıdır (Beckwith 2009: 115).

⁶ 19. yüzyılın sonlarından itibaren yapılan araştırmalar Türkçenin İran dillerinin yanı sıra diğer Hint-Avrupa dilleriyle de temasta bulunmuş olabileceğine işaret etmektedir (Róna-Tas 1991: 18).

belge yoktur.⁷ MÖ 518'de Persçenin ilk yazılı belgeleri, yani Behistun Yazıtları kayalara kazılmıştı. Kuramsal *İlk Türkçe* dönemi, Hahameniş egemenliğinin ilk üç yüzyılı ile çakışır.⁸ *Ana Türkçe* dönemi ise, çoğu Zerdüş inancıyla ilgili zengin bir yazılı mirasın kaldığı Sâsânî egemenliği dönemine denk gelir.⁹ Türk Kağanlığı'nın, İranlıların asıl kütlesi, asıl siyasî ve kültürel merkezi Zerdüş Sâsânî İrani ile temaslarının tarihi nispeten yenidir. Türk Kağanlığı ile Sâsânîler arasında Heftalitlere karşı ittifak (bk. Klimkeit 1990),¹⁰ Bizanslılar ile Sâsânîlere karşı ittifak¹¹ ve Sâsânîlerle muharebe¹² gibi nedenlerle başlayan ilişkilerin tarihi, Türk Kağanlığı'nın kuruluşundan yaklaşık otuz yıl sonrasına rastlar. *Türk* adıyla ve kimliğiyle ortaya çıkan Türk Kağanlığı artık Avrasya ekonomisinin can damarı İpek Yolu'nun kontrolüne taliptir.

Zerdüş İran, halkları, *İranlılar* ve *İranlı olmayanlar* (*Ērān* ve *Anērān*) olmak üzere ikiye ayırmıştı. *Anērān*, İran'ın ve doğal olarak yabancılara, Zerdüşlüğün politik ve dinsel düşmanlarına işaret ediyordu (Wiesehöfer 2006: 287). *Zend-I Vohumen Yest*, *Şayest Na-Şayest* vd. de ifade edildiği gibi 'deri kemerli şeytanlar' (!) yani Türkler, Romalılar ve Araplarla birlikte *Anērān* grubundaydı (bk. West 2004: 14, 18 vd.). Sâsânî İmparatorluğu'nun Türklerle karşı temel politikası Türklerin güneybatıya doğru ilerleyişini durdurmak ve bloke etmektir. Türk Kağanlığı ile Sâsânîler arasındaki nispeten kısa süreli askerî, siyasî temasların dilbilimsel sonuçlarının da bulunduğunu öngörebiliriz. Ancak asıl temas, Doğu İran dilleri ve halkları aracılığıyla gerçekleşmiştir. Türkler ve İranlılar arasında bu dönemde başlayan rekabet-düşmanlık ve kültürel ortak yaşam arasında gidip gelen ilişkiler Çin'den Anadolu'ya değin, yaklaşık on beş yüzyıl boyunca sürecektir.

⁷ Mısır'da Memfis'te Eski Pers dönemine ait bir Saka süvarisinin grafik temsilinin 'Moğol' özellikler taşıdığı ifade ediliyor. Noldeke, bir İskender tarihçisinin söz ettiği Saka kralının erkek kardeşi *Carthasis*'in adı ile Türkçe *kardaşı* 'kardeşi' sözcüğü arasında bağlantı kuruyor (bk. CHI-2 2007: 255).

⁸ Üç dilli *Behistun/Bisutun* (Antik *Bagastana*, 'tanrıların yeri') *Yazıtları*, Daryus I'nin *Aryan* olarak nitelediği Eski Persçe 3,600 sözcükten oluşan bir metindir (CHI-2 2007: 208-209).

⁹ Firdevsî'nin *Şehnamesi*, Sâsânî döneminin destansı öyküsüdür. Eserdeki İran-Turan rekabetine konu olan *Tur*'ların Türkler olduğuna ilişkin açık bir bilgi yoktur. İranlı bilgin Yarshater'e göre *Turan* da *İran* gibi bir İranlı kavimdir (bk. Eker 2008-2009: 77). Öte yandan Avesta'da *hyaona-*, Pehlevî *hyōnān* (*hywn'n*), Yeni Farsçada *hayūn* olarak anılan ve İran'ın doğusunda yaşadığı kaydedilen topluluğun Çince adıyla *Hiyung-nu*, yani Hunlular olabileceğine ilişkin görüşler vardır (bk. Frye 1996: 171; Çunakova 2001: 241).

¹⁰ Sâsânî İmparatoru Hüsrev I Nuşirvan (MS 531-579) ile Kağan *Sinjibu/Silzibul* (İstemi Kağan) arasında Heftalitlere karşı yapılan ilk ittifakın ardından, müşterek güçlerinin harekâtı (MS 557) ile Heftalitler yenilgiye uğratarak toprakları İranlılar ve Türkler arasında paylaşılmıştı. Böylece ittifak ve savaş, Türklerin sınırlarını Maveraünnehir'e, Amu Derya'ya (Oxus) ve Modern Afganistan'a değin genişletmesi ve bunlardan daha önemlisi, sonraki dönemlerde Türk siyasal, ekonomik, dinî ve kültürel yaşamına çok önemli katkıları olacak Soğdluları egemenlikleri altına almasıyla sonuçlanmıştı (bk. CHI 3(1) 2006: 214-215). Birinci Türk Kağanlığı'nın batı ve güney sınırlarının nereye kadar uzandığı kesin olarak belli olmamakla birlikte, Amu Derya'nın Batı Türkleri ile Sâsânî İmparatorluğu arasında bir hat oluşturduğu düşünülmektedir (bk. Klimkeit 1990: 54).

¹¹ MS 568 yılında Çin'in doğal müttefiki Sâsânî İmparatorluğu'na (Orta Persçe *Ērān-şehr*) karşı ittifak oluşturmak amacıyla, Doğu Roma ile 'Türkütler' arasında karşılıklı diplomatik heyetler gönderildiği Bizans kaynaklarında kayıtlıdır (bk. Menges 1968: 24, 25). Aslen bir Soğdlu olan Maniak, Batı Türk Kağanı İstemi'nin İskit harfleri ile yazılmış bir mektubunu Bizans İmparatoru Justinian II'ye götürmüştü (Gabain 2006: 617).

¹² Sâsânî Kralı Hürmüz IV (Hormozd IV) (579-590) döneminde başlayan ilk çatışmalarda, Türkler, sonradan kısa bir süreliğine hanedan dışında yegâne şah olan efsanevî İranlı General Behram Çubin tarafından yenilgiye uğrattılmış ve geri sürülmüştü. Menges de, Bizanslıların ve Hazarların desteğini alamayan *Türküt*'lerin Sâsânî İrani'yle 578 ve 588 yıllarındaki savaşlarda başarılı olamadıklarını ifade eder (1968: 21).

Orhon Yazıtları'nın dikildiği tarihte, Sâsânî İmparatorluğu yıkılmış (224-651), İran işgal edileli üç çeyrek yüzyıl geçmişti. Arap-İslam orduları Türk Kağanlığı sınırlarına dayanmıştı.¹³ İki yüzyıl sürecek ikinci fetret döneminin derin bir sessizliği içindeki İran'da, dil, İslamî dönem Farsçasına evriliyordu. Bu dönemde, İran dilli halklar yalnızca modern İran'la sınırlı bir coğrafyada yaşamıyordu. Maveraünnehir'deki (Sogdiana) Soğdlar, Harezmîler, Buharalılar, Doğu Türkistan'daki Toharlar Türklerin daha yakın komşularıydı. Ayrıca, Mısır, Mezopotamya ve Arabistan'dan Çin'e değin geniş bir coğrafyada İranlı diasporalar bulunuyordu (bk. Étienne 2005). Orhon Türkçesi, ardından Uygur Türkçesi; Kuzeydoğu Orta İran dilleri özellikle Soğdca, Harezmce, Buhara dili; Doğu Türkistan'da Hotanca ve İran dili olmayan Hint-Avrupa dilleri Tohar A, Tohar B ve Baktirce ile doğrudan veya dolaylı temas hâlindeydi, doğal olarak bu temaslar gerek Türkçede gerekse diğer dillerde izler bırakıyordu (Erdal 2004: 10).¹⁴

Miladın ilk yedi yüzyılında deyim yerindeyse, "Asya'nın süper güçleri" Türkler, Bizanslılar, İranlılar ve Çinliler arasındaki ilişkilere, hiç beklenmedik biçimde Arap Yarımadası'ndan çıkan Müslüman Araplar da dâhil oldu. Arap-İslam ordularının bölgeye müdahalesiyle, tarihin akışı değişti. Miladî ilk bin yılın sonunda, Müslüman Türklere, Müslüman İran üzerinden gineybatının yolları açıldı.

3. Orhon Yazıtları ve İranca Ögeler: Birkaç Benzerlik

İran; Anadolu, Mısır, Filistin, Mezopotamya, Kafkaslar, Orta Asya, Afganistan ve Hint yarımadasını birbirine bağlayan stratejik bir coğrafyadır. Eski Persler, komşu Roma, Mezopotamya, Filistin ve Mısır ile doğrudan siyasî, askerî, ticarî ve kültürel ilişkiler içindeydi. Komşu uygarlıkların her alandaki birikimleri İran'a aktarılıyordu. Örneğin, İranlıların kullandıkları yazılar, Orta Doğu kaynaklıydı.

Yaklaşık 2500 yıl öncesine dayanan bir yazılı geleneğin temsilcileri olan Pers İmparatorluğu ve arada beş yüzyıl olsa da, Pers İmparatorluğu'nun ardılı Sâsânî İmparatorluğu kuşkusuz İslam öncesi dönemde çok önemli devlet geleneğine ve birikimine sahipti. Bu gelenek ve birikimden başka halkların yararlanmadığı iddia edilemez. Nitekim, Sâsânî devlet yapısı ve sistemi, bir bakıma kendisini fethedenleri fethetti, İslam devletleri Sâsânî devlet modelinden geniş ölçüde yararlandılar.¹⁵ Kudretli Sâsânî İmparatorluğu tarih sahnesinden çekilirken, Orta İrancanın Kuzey Batı değişkelerini konuşan halklar, özellikle Soğdlar, Türklerle yoğun temas içindeydi.¹⁶ Bu 'dindar', entelektüel, diplomat ve tüccar İranlı halk Soğdiana'dan, İpek Yolu boyunca Çin'e hatta Hindistan'a değin uzanan kolonileri ile dinleri, kültürleri ve dilleri adeta birbiriyle harmanlıyordu (bk. Vaissière 2005). Çinlilerin yakınmalarına neden olan 'Soğdak' kökenli bürokratlar, danışmanlar başta diplomasi olmak üzere, Kağanlığın her kademesinde görev yapıyordu. Soğdlar tedricen Türkleşirken, ironik biçimde Soğd dili ve kültürü Türk seçkinlerinin

¹³ Hazar Denizi kıyısında Sâsânî sınırında yer alan *Gurgan* bölgesi 716-717'de Emevi Yezid bin Muhallab tarafından *Sul* adlı bir Türk derebeyinden ele geçirilmişti (CHI-4 2007: 20). Bu tür örneklere karşın, yazıtlarda yaklaşan Arap-İslam ordularına ilişkin, Arapları mı yoksa Tacikleri mi ifade ettiği açık olmayan *Tezik* etnonimi dışında, doğrudan bir kayıt veya Kağanlığa yönelik tehdit algılaması ile ilgili bir iz bulunmamaktadır.

¹⁴ Tarihî anlamda, *İran dilleri* terimi aynı kökenden gelişmelerine karşın, Pehlevî, Harezmce, Soğdca, Hotanca vb. farklı ölçünleri bulunan ayrı yazı dillerini ifade etmektedir.

¹⁵ Örneğin, Arapça *vezir* (çoğulu *vižera*), Pehlevîden yapılan bir kopyadır.

¹⁶ İran dilli bir halk olan Soğdluların anayurdu, Amu Derya ve Sır Derya arasında, çöllerle çevrili verimli topraklar ile modern Özbekistan ve Tacikistan sınırları içinde kalan Zereşan vadisiydi. Antik çağların bu gizemli halkıyla ilgili ilk kayıtlar MÖ 6. yüzyıla aittir. Hahameniş İmparatorluğu egemenliğini simgeleyen yazıtlarda Soğddan söz edilir (Wiesehöfer 2001: 7). On beş yüzyıl boyunca varlıklarını sürdüren Soğdlular, Arap coğrafyacıların da kaydettikleri gibi, 10. yüzyıldan itibaren kültürel ve dilbilimsel çöküş sürecinin ardından tarih sahnesinden çekilmişlerdir (bk. Vaissière 2005).

dünya görüşünü biçimlendiriyordu. Örneğin, Birinci Türk Kağanlığı dönemine ait ilk yazılı belge sayılan ve tipik Göktürk mezar kitabeleri özelliklerini taşıyan Bugut Yazıtı'nın toplam 29 satırdan oluşan üç yüzü Soğdca idi, yani Türk Kağanlığı'nın bilinen ilk resmî belgeleri, bir İranî dille yazılmıştı. Yazıtları kaleme alan, Türk toplumunun yapısını, devletin örgütlenmesini yakından tanıyan, çok iyi Soğdca bilen bir Türk veya çok iyi Türkçe bilen bir Soğd idi (bk. Klimkeit 1990: 57; Klyashtorniy, Livşic 1972: 69-102).¹⁷ Kişisel veya kamusal, neden ne olursa olsun, bu tek örnek dahi, Soğd dili ve kültürünün etkisinin derecesini göstermesi bakımından önemlidir.¹⁸

3.1. *Yazı*: Dillerin yazıya geçirilmesi, alfabe uyarlamaları ve değişiklikleri genellikle din temellidir. Toplumların aydın ve dış dünyaya açık kesimlerini oluşturan din adamlarının intisap olunan din ve kültür dairesini temsil ve ifade eden alfabelerin düzenlenmesinde önemli katkıları vardır. Özellikle, Soğdlu rahipler ve onların Türk öğrencileri, İslam öncesi dönemde Türk halklarının farklı din ve kültürlerle tanışmalarında rol oynamış, bu gelenek, iki yüzyıllık bir arayla, İslam dininin kabulü ve Arap alfabesinin Türkçeye uyarlanmasıyla sürmüştür.¹⁹

Runik yazının Türkçeye uyarlanmasında dinî bir endişenin rolü olup olmadığına ilişkin somut bir belge yoktur. Yazının kökeni konusunda ise geniş bir literatür ve farklı tezler bulunmaktadır. Bu tezlerden biri, runik yazının İran dillerden alınarak Türkçeye başarılı biçimde uyarlandığıdır. Aalto, *b*² gibi çadıra (*eb*), *w*^k gibi *ok*'a, *s*² gibi süngüye, *y*^l gibi yaya/hilale benzeyen *ideogrammatic* arka planlı işaretler bulunmakla birlikte, bu yazının, büyük bir ihtimalle Arsacid'in (MÖ 250-MS 226) İran yazısından veya Sâsânî tipinden türetildiğini ileri sürer (1971: 32).²⁰ Clauson'un düşüncesi (1970), Aalto ile paralel, Róna-Tas'ın düşüncesi ise kökende bir ortaklık bulunmakla birlikte, runik yazının özgünleştirildiği yönündedir (1987).

Türkler tarafından yüzyıllarca güney Sibiryâ dâhil, çok geniş bir coğrafyada kullanılan runik yazı, bütünüyle herhangi bir alfabe ile ilişkilendirilemeyecek derece ' karmaşık ' bir dizgeye sahiptir. Erdal, Birinci Türk Kağanlığı döneminde, Türkleri yerleşik uygarlıkla tanıştıran Soğdlardan alınan Soğd-Uygur alfabesinin yerine, İkinci Türk Kağanlığı döneminde *Tuñkok*' un da vurguladığı üzere, yabancı dillerin ve kültürlerin etkisini ortadan kaldırmayı amaçlayan Türkçü yaşam tarzının yarattığı motivasyonla, Köktürk alfabesinin seçildiği düşüncesindedir (2004: 41; Gabain 2006: 621). Bu tarihten yaklaşık iki yüz elli sene sonra, Soğdcadan uyarlanan Uygur yazısıyla Türkçe ve Soğdca, Karabalgasun Yazıtı'nda birlikte kullanılacaktır.

¹⁷ Çin kaynaklarına göre, 6. yüzyılın sonunda Budistler, *Kök Teñri*'ye, *Yer Tanrıçası*'na ve ataların ruhlarına tapan Türkleri Budizme davet etmek üzere, Kağana *Nirvana Sutra* adlı dinî bir eser göndermişlerdi. Gabain, özgün dili Sanskrit olan bu eserin, muhtemelen, o dönemlerde Türk seçkinleri arasında yaygın biçimde kullanılan Soğdcaya çevrildiği görüşündedir. Bu girişim başarılı olmalıdır ki sonraki dönemlerde Budist terminoloji Türkçeye doğrudan 'kutsal dil Sanskrit'ten değil, genellikle Soğlu öğretmenler tarafından Orta İrânca, özellikle Soğdca yoluyla aktarılacaktır (2006: 617).

¹⁸ İlgi çekici bir nokta da başta Soğdlar olmak üzere, Orta Asya'daki İran dilli halkların, İslamiyet sonrasında ana dillerini büyük ölçüde yitirerek Türk dili ve kültürünün bir parçası hâline gelmeleridir. Bu olgu, Kâşgarlı'nın ifadesiyle, *Türk kılığını almak, Türk huyuyla huyulanmak* formülü ile dile getirilmişti (bk. Atalay 1985 I: 471).

¹⁹ Eski Türkçe, Soğdlar aracılığıyla alınan Mani, Süryani, Uygur, Arap, Hint vb. genellikle Sami farklı alfabeler ile yazılmıştır. Bu alfabelerin tercihinde en önemli etken din idi. Örneğin, Mani ve Süryani alfabeleri Manihaistler ve Hristiyanlar tarafından kullanılıyordu. Soğd alfabesinin bir sürümü olan Uygur yazısı ise, Doğu Türkistan'daki bütün dinler için ortak alfabeydi. Bunlar arasında en az kullanılan, ancak ünlüleri göstermede çok önemli işlevi olan Hint alfabesiydi (Erdal 2004: 37, 38).

²⁰ Laut, bir yazım yanlışından hareketle, Orhon Yazıtları'nın ilk taslağının, Soğd-Uygur yazısıyla hazırlanmış olabileceğini ileri sürer. Buna göre, *bir uguş alpogut ärig* yerine, yanlışlıkla *bir uguş alpogu on ärig* yazılmıştır. 1) *bir uguş* niteleyen görevindedir, *on* '10' sözcüğüne gerek yoktur, 2) sayı sıfatı addan sonra gelmez 3) *alp-agu* bağlama uymaz. Runik yazıda *on* ve *t*'nin şekilleri birbirinden çok farklıdır, oysa Soğd-Uygur yazısında birbirine benzer, bu benzerlik, taslaktan runik yazıya aktarırken yanlışlığa sebep olmuş olabilir (bk. Erdal 2004: 40).

3.2. *Dil ve Üslup*: Emperyal yazıtlar, adlarına dikildikleri hükümdarların, komutanların başarılarını, mücadelelerini dile getirir. Bu nedenle, birbirlerine retorik ve içerik bakımından rastlantısal olarak da benzeyebilirler. Bu anlamda, Behistun Yazıtları ile Orhon Yazıtları arasında anlatım ve üslup yakınlığına ilişkin birçok örnek bulunmaktadır. Örneğin, olaylar her iki yazıtta genellikle birinci kişi ağzından anlatılır. Daryus'un, Ahuramazda'nın lütfu ve inayetiyle kral olması, dost olanları koruması, düşman olanları yok etmesi vb. Orhon Yazıtları'ndaki tanrısal yardım *kut* olgusuyla paraleldir. Dikkati çeken önemli bir fark ise, Orhon Yazıtları'nın, nispeten seküler niteliğidir. Aalto, yazıtlardaki dil ve üslubun, Eski Pers ve Sâsânî geleneğiyle paralellikleri bulunduğunu görüşündedir:

Xerxes Naxş-ı Rüstem (başlangıç): 'A great god is Ahuramazda who created this earth, who created yonder heaven, who has created man, who created welfare form man, who made Darius king.' (1971: 32, 33). krş. *Köl Tigin*: 'üze kök teñri asra yağız yer kılıntukda ekin ara kişi oğlu kılınmış kişi oğlnta üze eçüm apam bumın kagan iştemi kagan olurmuş [Üstte mavi gök yüzü altta da yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış. İnsanoğulları üzerine (de) atalarım dedelerim Bumin Kağan (ve) İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş]' (KT D1), (Tekin 2006: 24, 25).

Sapor III: 'In the third war when we attacked Carrhae and Edessa... Valerian Caesar came upon us with... him a force of seventy thousand. And on that side of Carrhae and Edessa with Valerian Caesar a great conflict took place. And Valerian Caesar himself with own hands (we) made captive. And the rest, praetorian prefect, senators and generals whoever of that force were officers, all we made captive and away to Persia we led. And Syria, Cilicia and Cappadocia (we) burned with fire, laid waste and captive' (Aalto 1971: 31). krş. *Bilge Kağan*: 'türgiş bodunug uda basdım türgiş kagan süsi otça borça kelti bolçuda süñüşdümüz kaganın yabgusun şadin anta ölürtüm ilin anta altım.' [Türgiş halkını uykuda iken bastım (Kırgız) Hakanı ile Songa dağlarında savaştım. Hakanlarımı öldürdüm, devletini orada zaptettim.]' (BK D27-28), (Tekin 2006: 60, 61). Verilen örnekler dikkate alındığında, böyle bir paralelizimde söz edilebilir; ancak geçen bin yıllık süre doğrudan bir bağlantı kurmayı engelliyor.

Klyastornıy ve Livşiç, Bugut Yazıtı ile İkinci Kağanlık dönemine ait Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında, tarihî ve didaktik öğelerin 'girift' biçimde beyan edilmesi gibi, üslup bakımından birçok benzerlikler olduğunu ifade etmektedirler. Yazıtlar arasında olayların üçüncü kişi ağzından nakledilmesi gibi farklar da görülüyor (1992: 230).

3.3. *öd teñri// Zurvân 'Zaman Tanrı(sı)*: Soğdca ve Hotanca/Sakaca edebî metinlerdeki teknik terimlerden hareketle, Soğdların, Manihaizm veya Budizmden Zerdüşlüğe intisap ettiği ileri sürülmüştür. Zerdüşlüğün Türklerce benimsendiği hususunda açık bir kanıt olmamakla birlikte, Köl Tegin yazıtındaki 'öd teñri aysar kişi oğlu kop ölügli törümüş' (Zaman Tanrısı (öyle) buyurunca insanoğlu hep ölümlü yaratılmış.), (KT K10), (Tekin 2003: 53) ifadesi, Pehlevî-Zerdüş metinlerindeki 'cinsiyet bakımından nötral' Zaman Tanrısı (Kader Tanrısı, Işık ve Karanlık Tanrısı) *Zurvân*'ı çağrıştırır. Zerdüş metinlerinde insanın fani olduğu, zamandan kimsenin kaçamayacağı sık sık dile getirilir: 'Of mortal men none can escape from it (=time)' (*Bundahišn I, 43*) (bk. Aalto 1971: 36; Gabain 2006: 621). Ahura Mazda'nın (Ohrmazd) dediği gibi, (ölüm meleği) Astivihad ölümlülerin canını almak için yaratılmıştır, hiçkimse ondan kaçamaz (krş. 'Ohrmazd said: Astivihad has been created for the destruction of mortals and no one escapes him' Aogemadaeca 57).²¹ Avesta ile Orhon Yazıtları'ndaki fena ve fanilik vurgusu, rastlantısal veya dolaylı bir etkileşimin ürünü olabilir.

3.4. *Tanrılar ve hükümdarlar: teñri teg teñride bolmuş//kē çihr ez yezdān*: Yönetenlerin meşruiyetlerini ilahî bir kaynağa bağlamaları; kişiliklerine, egemenliklerine, egemenliklerini

²¹ <http://www.avesta.org>

simgeleyen unvanlarına tanrısallık atfetmeleri anlaşılabilir bir sosyal psikoloji ürünüdür. Bu anlayışın daha ileri bir biçimi kralın yeryüzündeki Tanrı oluşudur. Sâsânî geleneğinde ‘kisra’ların *kē çihr ez yezdân* klişesindeki (yani kudret ve devlet itibarıyla) ‘Tanrı’yı/tanrıları yansıtan kişilik’ vurgulaması ile Orhon Yazıtları’ndaki *teñri teg teñride bolmuş* ‘klişesi’ bu anlayışın ifadesidir. İnançla ilgili terimler, ritüeller doğrudan aynı kaynaktan beslenebileceği gibi, birbirinden bağımsız olarak da ortaya çıkabilir. Hristiyan-Süryani literatüründeki *ek genous theon* yani ‘Tanrıların tohumundan’ (krş. *theon ek theou*) ibaresindeki *genous*, Orta Persçe ‘tohum, hafid’, ‘görünen biçim, görünüş, yüz’ ve ‘öz, doğa, karakter’ anlamlarındaki *çihr* (krş. TT *çehre*) sözcüğü ile karşılanmıştır. Bu durumda, Orta Persçe *kē çihr ez yezdân*, Yunanca *ek genous theon* sıfatları, ifadesi, ‘Tanrı’nın doğasından’ olarak anlaşılabilir (bk. Wiesehöfer 2006: 287). Hükümdarların Tanrı’ya benzemesi, Tanrı’dan gelmesi, yani *teñri teg// çihr ez Yezdân* aynı ortak düşüncenin eseridir.²²

Golden, Hint-Avrupalı Toharlara ait unvanların ve ideolojik formüllerin *teñri teg teñride bolmuş* örneğinde olduğu gibi, en eski dönemlerden itibaren Türkçeye kopyalandığını ileri sürer (2006: 19).

Bu ‘emperyal ideoloji öğeleri’ sonraki dönemlerde, örneğin Karabalgasun Yazıtı’nda devam edecektir. İslam geleneğinde de benzer biçimde halife *zillullahi fi'l-arz*’dır, yani Tanrı’nın yeryüzündeki gölgesidir.²³

3.5. *Umay//Homā/Homāy* (krş. Yun. *Phoenix*):²⁴ Yazıtlarda iki yerde geçen ‘doğurganlık tanrıçası’ karşılığındaki dinî mitolojik *umay* terimi ile Firdevsi’nin Şehnamesinde Behram Çubin’in kızı *Homāy* ve Türk-İslam mitolojisinde çok yükseklerden uçma özelliğine sahip *huma/hüma* kuşu arasında bağlantı bulunup bulunmadığı tartışmalıdır:²⁵ *umay teg ögüm katun qutuña inim kültegin er at bultı* ‘Umay misali annem Hatun’un kutu sayesinde, kardeşim Kül Tigin erkeklik adımı elde etti.’ (KT D31), (Tekin 2006: 32, 33); *Teñri umay, ıduk yer sub basa berti erinç* ‘Galiba Tanrı Umay, kutsal Yer ve Su (ruhları bize) yardımcı oluverdiler.’ T B3 (Tekin 2003: 90).²⁶

Clauson’a göre *umay*’ın özgün anlamı Kâşgarlı’ya atfen, ‘plezanta, son’dur.²⁷ Sözcük daha sonra kadınları ve çocukları gözetken Türk tanrıçasının adı olmuştur. Sözcüğün üçüncü anlamı ‘yuvasını havada yapan bir mitolojik kuş’tur. Bu, yine Clauson’a göre, Persçe *humāy*’ın

²² Benzer bir anlayışı Bugut Yazıtı’nın Soğdca bölümünde görüyoruz. ‘Tanrı’ karşılığındaki Soğdca *βyy* sözcüğüyle, Mukan Kağan’a ve Mukan Tigin’e atfedilen tanrısallığı ifade etmek üzere *βyy mwx’n x’y’n βyy mwx’n tyky(n)* ‘Tanrı (gibi) Mukan Kağan, Tanrı gibi Muhan Tigin’ ifadeleri kullanılır (bk. Ôsawa 2003), (Naskali tarafından yapılan Türkçe çeviride *Bey Muhan Kağan* ve *Bey Mahan Tegin*), (Klyastornıy, Livşiç 1992: 236).

²³ Arapça *zill* ‘gölge, sığınak, koruma, patronaj’ vb. karşılığındadır (bk. Wehr 1980: 582). İlahiyatçılar buradaki *zill* sözcüğünü, biraz zorlama da olsa, ‘himaye’ anlamında yorumlamaktadırlar.

²⁴ Modern Farsçanın yazıda gösterilmeyen kısa /o/ sesi, Türkçede yaygın olarak /u/, /ü/ye ve diğer seslere karşılık gelir.

²⁵ *Humāy*, ‘İran’ın bir kraliçesi, Dārāb II’nin veya İskender tarafından tahttan indirilen Darius Codomannus’un büyükannesi; İsfendyār’ın kız kardeşlerinden birinin adı, Behrām Gūr ile evlenen Konstantinopolis imparatorunun kızı, *Humāyün*’un sevgilisi; *humā* kuşu (*phoenix* veya kartal)”. Bu sözcüğe türeyen *humāyün* ise “kutsal, hükümdara ait, kraliyete ait, uğurlu” vb. anlamlarla Farsçada yaşamaktadır (Steingass 1975: 1508). İran havayollarının amblemi, *Homā* figürüdür.

²⁶ Türk ve Moğol geleneğindeki tarihî Tanrıça, kadın ruh kültü, bugüne değin gelmiştir. Örneğin, Kırgızcada *Umay* ‘1. yuvasını havada yapan efsanevi kuş ve 2. çocuklar hamisi olan efsanevi bir kadın’ (Yudahin 1988: 783) anlamlarıyla yaşamaktadır. Yakutlarda *ogu imuta* yani ‘çocuk umayı’ ilahî bir kuş gibi çocukların uçar ve öterek çocuğun neslinin bereketli olacağını haber verir (İnan 1987: 399).

²⁷ Ancak kaynaklar İslamî duyarlılığı olan Kâşgarlı’nın *Umay* için ilahe açıklamasını yapmasının beklenemeyeceği görüşündedir.

‘bozulmuş’ biçimidir (1972: 164, 165). Modern Farsçada *Homā*: (Pehlevî *humāk*) iyi, uğurlu, şahine benzeyen, büyük cüsseli, kemik yiyen, yere inmeden sürekli uçan, gölgesinin birinin başının üstüne düşmesi durumunda, o kişinin mutluluğa ve baht açıklığına kavuşacağına inanılan cennet kuşudur (‘Amîd 1371: 1925; Steingass 1975: 1508).

Bu verilerden, *kraliçe-kuş-baht açıklığı* motiflerinin Türk ve İran geleneklerinde ortak olduğu anlaşılıyor. İnan; Orhon Yazıtları’nda anılan *Umay*’ın, Türklerin ulusal ilaheleri olup olmadığı hususunda kesin bir şey söylenemeyeceğini, bu ilahenin İranlılarla bağlantısının bulunabileceğini, Hintlilerde aynı adda bir ilahe²⁸ olduğunu bildirerek “Diğer medenî kelimeler ve ıstılahlar bir kavimden diğerine intikal ettiği gibi, ilahlar ve ilaheler, dinî ayin ve ananeler de, çok defa seyyardırlar. Fakat bizim için en mühim olan nokta, ‘Umay’ ilâhesinin pek eski devirlerde Türklerin millî ilaheleri sırasına geçerek ta son zamanlara kadar Şamani Türklerde ‘Umay kültü’nün muhafaza edilmesi cihetidir.” (1987: 396) görüşünü ortaya koyar.

3.6. *kurt simgesi böri// vâhrka/vâhrkō*: Kaynaklar, Türklerin 6. yüzyıldan sonra kurdu (*böri*) bir askerî sembol ve askerî bir amblem olarak kullandıklarını kaydeder. Aalto, Avesta’daki *vâhrka/vâhrkō* ‘kurt’ sözcüğünün, amblem olduğu görüşündedir (bk. 1971: 32).²⁹

3.7. *kut/x^warənah/farr(ah)*: *Kut* “kut, talih, Tanrı’nın lütfu, devlet, iktidar, saadet”. Dankoff’un İngilizceye ‘royal glory’ olarak çevirdiği ve çeviride de ifadesini bulduğu üzere *kut*,³⁰ İslamî dönemdeki *devlet* kavramı gibi, hükümdarlara özgü (tanrısal) bir nitelik ve erk olarak politik egemenliğin meşruiyetini sağlayan en önemli ögedir. Avesta *x^warənah* ‘hükümdarlık erki, devlet’. Avesta terimleri *x^warənah* ‘karizma, kut’ ve *xratu* ‘akıl, bilgelik’, tanrısal güçle donatılmayı ifade eder. Pehlevî *ferr/xwarrah* ‘talih, görkem, ihtişam’ (Kenzie 1971: 96). Aalto *kut* sözcüğünü Schaeder’e atfen İranca **kauta* biçimiyle ilişkilendirir (1971: 32).³¹ Golden da, yazıtlardaki *kut* kavramının Bombaci’ye atfen, İranca *χwārəna* kavramı ile yakından ilgili olduğunu ileri sürer (2006: 21). Akad, Elam, Grek vb. uygarlıklarda benzer kavramların bulunduğunu biliyoruz.

Yazıtlarda *teñri yarlıkadukin üçün [ö]züm kuutum bar üçün kagan olurtum* ‘Tanrı lütufkâr olduğu için, benim de talihim olduğu için, hakan olarak tahta oturdum.’ (KT G9), (Tekin 2006: 22, 23) ifadesinden anlaşıldığı gibi, kağan olmanın önkoşulu *kut*’un varlığıdır. Eski Pers yazıtlarında da hükümdarlar, sürekli biçimde kendilerinin Ahuramazda’nın inayetiyle (Eski Persçe *vaşna Auramazdāha*) egemen olduklarını vurgular. Egemenliği hükümdara bahşeden Ahuramazda’dır. Halkı, toprakları, iyi atları, sarayı hükümdara veren ve sahip olduklarını koruyan Ahuramazda’dır. Batı dünyasında Roma İmparatorluğundaki biçimiyle seküler nitelikli *imperium* kavramına, başka bir ifadeyle ‘buyurma’ yetkisine, Hristiyanlık gibi tek Tanrılı dinlerde, *kut* ve *x^warənah* kavramlarındakine benzer biçimde tanrısallık izafe edilmiş olur.

“*eçim kagan kuuti* (Amcam hakanın ruhu tasvip etmedi), (BK D35); *umay teg ögüm katun kuutiña* (Umay misali annem Hatun’un kutu sayesinde kardeşim erkeklik adını elde etti),

²⁸ Hint mitolojisinde *Uma*, Şiva’nın karısıdır (*Parvarti*). Uma’nın derisi altındandır, ışığı ve güzelliği temsil eder. Anneye tapınma *Devi Maa*, *Devi Uma* veya *Maya* olarak adlandırılır. *Devi* ‘büyük anne, evrensel anne’dir (bk. Turner, Coulter 2001: 148).

²⁹ Eski Persçe *varkana*, Elam *mirkaniya*, MFar. *gurg* ‘kurt’ (bk. Tolman, Stevenson 1908: 123). krş. *Gorgān* (*Gurgan*), Hazar’ın güneybatısında bir yerleşim merkezi (Yunanca *Υρκανία*, *Hyrkania*). Aalto, *hilal* simgesinin de Sâsânîlere ait bir amblem olduğunu ileri sürer (1971: 31).

³⁰ krş. İng. *royal power*, *royal glory*, *royal fortune*, *sovereign glory*, (*good*) *fortune*

³¹ H. H. Schaeder, Eski İranca **kauta-* ‘talih’, sözcüğünün, yine Eski İranca *kav-* ‘sağlamak, yerine getirmek’ eyleminden türediğini ve Avestan *kavi-* ‘peygamber, kâhin, yönetici’, *kavaēm x^varəno* ‘devlet, kut’ ile ilişkili olduğunu ileri sürmüştür. Schaeder’e göre **kauta-* Eski Türkçe *kut*’un da etimonudur (bk. Schwartz 1975: 414).

(KT D31); *özüm kuutum bar için* (benim de talihim olduğu için hakan olarak tahta oturdum), (KT G9); *teñri yarlıkazu kutum bar için, ülügüm bar için* (Tanrı bağışlasın, ilahî lütfum olduğu için, kısmetim olduğu için, ölecek halkı diriltip doyurdum), (KT D29); *teñri yarlıkaduk için kutum ülügüm bar için* (Tanrı öyle buyurduğu için, bahtım ve talihim olduğu için ölecek halkı diriltip doyurdum), (BK D23); *basmlı idukkut* (Basmlı *Iduk Kut*'u akraba kavmim idi), (BK D25); *eçim kagan kuutu taplamadı* (Amcam hakanın ruhu tasvip etmedi), (BK D35)". Örneklerin, sonuncu dışında, tamamı, 'er adını elde etme', 'hakan olarak tahta çıkma', 'halkın ekonomik sorunlarına çare ve çözüm bulma' veya 'yanlışlara ve ihanetlere izin vermeme' gibi yönetsel sorumlulukları yerine getirme iradesini sağlayan tanrısal bir niteliktir. *Kut* kavramı bir yönüyle, *teñri teg teñride bolmış//kē çihz ez yezdān* anlayışının ifadesidir.

3.8. *biñabaşılı/bairapatiş*: Avrasya coğrafyasındaki orduların teşkilatlanmasında Antik Yunan, Pers, Hun ordularında onlu sistem uygulanmıştır. Orhun Yazıtları'nda onlu sisteme ilişkin doğrudan bir terim yer almamakla birlikte, bu basit ancak son derece etkili askerî yapılanma Türk ordularıyla yaygınlaşmıştır. Onlu sistemin Türk ordusundaki işlevi ile ilgili ayrıntılı bilgileri Taryat/Terhin Yazıtı'nda buluyoruz (bk. Eker 2007: 182, 183). Árpád, *biña* teriminin, Eski Türkçe *biñ* '1000' sayısı ile ilişkili olmadığı görüşündedir (bk. 1995).

Pers ordusu da 1000 askerden oluşan birlikler esasına göre mükemmel bir simetri ile teşkilatlanmıştı, bu birlikler için, '1000' anlamındaki *hazara* sözcüğünden *-bam* eki ile yapılan *hazarabam* terimi kullanılıyordu. Her alay, *hazarapatiş* 'bin askerın komutanı' tarafından emir ve komuta ediliyordu. Bin mevcutu bu birlikler de on *satabam*'a bölünmüştü.³² *Satabam*'lar da *satapatiş*'ler '100 askerın komutanı' tarafından emir komuta ediliyordu. Bu birlikler de 10 askerden oluşan *dathaba* 'manga'larına ayrılıyordu. 10,000 askerden oluşan birliğe *baivarabam* (Yun. *myriad*), bu birliğin komutanına da *bairapatiş* adı veriliyordu. Aslında bu örgütlenme Eski Perslere özgü değildi, Yunanlı bilgin Xenophon, *Cyropaedia* adlı eserinde bu terimlerin Yunanca karşılıklarını da vermişti (Sekunda, Chew 2008: 39).³³

4. Kopyalar

Orhon Yazıtları'nda genellikle askerî-idarî terimlerle unvanlardan oluşan seküler nitelikli kopyalar ve Türkoloji dünyasında bu terimlerle ilgili birbirinden çok farklı görüşleri savunan geniş bir literatür vardır. Üç yazıtın söz varlığında yer alan aşağıdaki sözcüklerin ve biçimbirimlerin, İran dillerinden veya İran dilleri aracılığıyla kopyalandığı ileri sürülmüştür: *unvan adları*: *baga, beg, çabiş, çor, ışbara, katun, şad, şadapıt, tarkan, yabgu*; *coğrafi adlar*: *apar, purum*; *etnik adlar*: *berçik er, bukarak uluş, saka, sir, sogd, tat, tezık, türk*; *genel kopyalar*: *bars, biçin, biti-, böri, çorak, çöl, ıgar, kamag, kara* ('renk'), *tam, ton(lug), temir, teñri, tümen* vd. *Ekler*: *-Ak* (küçültme), *-An* (çokluk), *-t* (çokluk), *-s* (çokluk); *ol* (ekfiil işlevinde, krş. Soğdca 'γω) vb. Listede yer alan sözcük ve eklerden bir bölümü gerçekten İran dillerinden kopyalanmış olmasına karşın, bir bölümünün kaynağı ile ilgili Çince, diğer Altay dillerine uzanan geniş bir kökenbilim yelpazesi vardır. Kimi araştırmacılar ise bunların tamamını Türkçe kökenlere bağlamaktadır.

5. Sonuç

Orhon Yazıtları, Türk ve İran dilleri arasındaki karşılıklı dilbilimsel ve kültürel yakınlaşmanın nispeten tatminkâr ilk yazılı kanıtlarını ortaya koyması bakımından önem taşıyor. Runik yazılı metinlerin tümü temas dilbilim bakımından bir arada değerlendirildiğinde, çift yönlü

³² *sada* '100', *dasa* '10'. kKrş. Modern Farsça *sed* '100', *deh* '10'.

³³ Eski Persçe. **hazahra-pati* '1,000 başı' (Yunanca. χιλιάρχος, χιλιάρχης), **baivar-pati* '10.000 başı' (Yunanca μνείαρχος, μνείαρχης), **datha-pati* '10 başı' (Yunanca δεκάρχος) vd. (Christidēs 2007: 778).

etkinin ve dilbilimsel yakınlaşmaların Türkçe tarafında birçok ortak paydanın ortaya çıkacağı kuşkusuzdur. Türk-İran dil ilişkileri bakımından Uygurca dönemi ise neredeyse bakir bir araştırma, inceleme alanıdır. Çalışmaların ‘Türkçeden başka olamaz!’ ile ‘Türkçe olamaz!’ yaklaşımlarının dışında, bütün dilbilimsel düzeylerde karmaşık ve çok yönlü ilişkilerin ortaya konulmasına odaklanması gerekiyor.

Türk ve İran dilleri arasındaki tarihî ve modern ilişkiler bilinenden çok daha derin ve geniş çaplıdır. Doerfer’in *Yeni Farsçadaki Türkçe ve Moğolca Ögeler i-iv (Türkische und mongolische Elemente im neupersischen i-iv)* adlı başyapıtı İranlılar tarafından derin bir şaşkınlıkla karşılandıysa, yine Doerfer’in ‘kendi kültürlerine aşırı’ düşkün olarak nitelediği kimi İranlı aydınlar için Türkçenin Farsçaya bu denli nüfuzu nasıl bir sürpriz olduysa, İran dillerinin Türkçeye nüfuzu bakımından Türkologlar için de benzer sürprizler vardır.

Kaynakça

- Aalto, Pentti (1971). Iranian Contacts of the Turks in Pre-Islamic Times. *Studia Turcica* (Ed. L. Ligeti). Budapest: Akadémiai Kiadó. pp. 29-37.
- Ápád, Berta (1995). Yálmä und biña. *Laut- und Wortgeschichte der Türksprachen. Beiträge des Internationalen Symposiums Berlin, 7. bis 10. Juli 1992.* Hrsg. v. Kellner-Heinkele, Barbara /Stachowski, Marek Stachowski/ *Turcologica* 26. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 9-6.
- ‘Amîd, Hasan (1371). *Ferheng-e ‘Amîd I, II.* Tehrân: Moesse-ye Entesârât-e Emîr-e Kebîr.
- Atalay, Besim (1985, 1986). *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi I, II, III.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Beckwith, Christopher I. (2009). *Empires of the Silk Road: a history of Central Eurasia from Bronze Age to the present.* New Jersey: Princeton University Press.
- Christidēs, A. F. (Ed.) (2007). *A History of Ancient Greek: From the Beginnings to Late Antiquity.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Clauson, Gerhard (1975). The Foreign Elements in Early Turkish. *Researches in Altaic Languages.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Clauson, Gerhard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish.* Oxford: Oxford University Press.
- Clauson, Gerard (1970). The Origin of the Turkish "Runic" Alphabet. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae XXXII.* Budapest: Akadémiai Kiadó. pp. 51-76.
- Çunakova, O. M. (2004). *Pexleviyskiy slovar’ zoroastriyskix terminov, mifiçeskix personajey i mifolojiçeskix simvolov.* Moskva: İzdatel’skaya firma “Vostoçnaya literatura” RAN.
- Eker, Süer (2008-2009). Türk-İran Dil İlişkilerinde Divânü Lügâti’t-Türk’ün Tanıklığı. *Akademik Araştırmalar Dergisi Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı* 29. 70-85.
- Eker, Süer (2007). *Tarihî Askerî Terminoloji.* Ankara: Grafiker Yayınları.
- Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic.* Leiden Boston: Brill.
- Frye, R. N (2007). The Period From The Arab Invasion To The Saljuqs. *The Cambridge History of Iran Volume 4.* Cambridge: Cambridge University Press (CHI-4).
- Fyfe, Richard Nelson (1996). *The heritage of Central Asia from antiquity to the Turkish expansion.* Markus Wiener Publishers.
- Gabain, A. von (2006). Irano-Turkish Relations in the Late Sasanian Period. *The Cambridge History of Iran Volume 3(I)* (Ed. Ehsan Yarshater). Cambridge: Cambridge University Press. pp. 613-624. (CHI-3).

- Gershevitch, İlya (2007). The Median and Achaemenian Periods. *The Cambridge History of Iran Volume 2*. Cambridge: Cambridge University Press (CHI-2).
- Golden, Peter (2006). "Turkic Peoples". *The Turkic Languages* (Ed. L. Johanson, É. Á. Csató). Routledge. pp. 16-29.
- İnan, Abdülkadir (1987). Umay İlahesi Hakkında. *Makaleler ve İncelemeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. 389-396.
- Kenzie, D. N. (1971). *A Concise Pahlavi Dictionary*. London: Oxford University Press.
- Klimkeit, H. J. (1990). "Buddhism in Turkish Central Asia", *Numen*. Vol. 37, Fasc. 1. (Jun.). pp. 53-69.
- Klyashorniy, Sergey G., Vlademir A. Livşiç (1992). Bugut'taki Soğutça Kitabeye Yeni Bir Bakış. *Türk Dili Araştırma Yıllığı Belleten 1987*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 201-241.
- Menges, Karl H. (1968). *The Turkic Languages and Peoples An Introduction to Turkic Studies*. Ural-Altäische Bibliothek XV. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Mo'in, Mohammed (1331). *Ferheng-e Fārsī (A Persian Dictionary) I-VI*. Tehrān: Moessese-i Enteshārāt-i Emīr-i Kebīr.
- Ôsawa, Takashi (2003). Aspects of the relationship between the ancient Turks and Sogdians - Based on a stone statue with Sogdian inscription in Xinjiang- *Ērān ud Anērān Webfestschrift Marshak 2003*.
- Roerich, George, Roerich Museum (2003). *Journal of Urusvati Himalayan Research Institute* (1-3). ms eBooks (P), Limited.
- Róna-Tas, András (1991). *An Introduction to Turkology*. Szeged.
- Róna-Tas, András (1987). On the Development and Origin of the East Turkic 'Runic' Script. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae*. pp. 7-14.
- Schwartz, Martin (1975). Cautes and Cautapates, the Mithraic torchbearers. *Mithraic studies: proceedings of the first International congress of Mithraic studies 2* (Ed. Hohn R. Hinnell). University Press. Manchester: Manchester University Press. Pp. 406-423.
- Sekunda, Nick, Simon Chew (2008). *The Persian Army 560-330 BC* (Ed. M. Windrow). London: Osprey Publishing Ltd.
- Starostin, S. A., A. V. Dybo, O. A. Mudrak (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*. Brill Academic Publishers.
- Steingass, Francis Joseph (1892, 1975). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beirut: Librairie du Liban.
- Tekin, Talat (2003). *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat 1.
- Tekin, Talat (2006). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Kurumu Yayınları.
- Thamason, Sarah Grey (2001). *Language contact an introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Tolman, Herbert Cushing and James Henry Stevenson (1908). *Ancient Persian Lexicon and Texts*. Nashville, Tennessee: Vanderbilt University.
- Turner, Patricia, Charles Russell Coulter (2001). *Dictionary of ancient deities*. New York: Oxford University Press.
- Wehr (1980). *A Dictionary of Modern Written Arabic*. Librairie du Liban. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- West, E. W. (Çev.), (2004). *Zand-i Vohuman Yasht*. Kessing Publishing.
- Wiesehöfer, Josef (2006). *Ancient Persia*. London: IBTauris & co ltd.

Yarshater, Ehsan (2006). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods. *The Cambridge History of Iran Volume 3(1)*. Cambridge: Cambridge University Press. CHI-3 (1).

Yudahin, K. K. (1988). *Kırgız Sözlüğü 1-2* (Çev. A. Taymas). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Elektronik Kaynaklar

<http://www.iranica.com>

<http://www.sino-platonic.org>

<http://www.forgottenbooks.org/>

<http://www.avesta.org/fragment/aogsbe.htm>

<http://www.transoxiana.org/Eran/Articles/osawa.html>

<http://www.transoxiana.org/Eran/Articles/osawa.html>

<http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/eieol/tokol-BF-X.html>